

УДК 930 (94 (47). 084. 8)

**РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ 1960-Х РОКІВ:
ПОЧАТОК НАУКОВОГО ВИВЧЕННЯ
РАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА 1941 – 1942 рр.**

Володимир ГУЛА

*завідувач відділу аспірантури та докторантури ННДІУВІ,
аспірант кафедри української історії та етнополітики ДНУ ім. Олесь Гончара*

Анотація. У статті узагальнено доробок науковців СРСР в галузі досліджень радянського суспільства початкового періоду Великої Вітчизняної війни. Проаналізовано методологічні підходи, джерельну базу зазначених досліджень. Детально охарактеризовано суспільно-політичний фон, на якому у 1960-х роках відбувалося наукове становлення та подальше розширення студій щодо розвитку радянського суспільства 1941 – 1942 рр. Дано пояснення чинників, що зумовлювали існуючі на той період напрямки наукових розробок у галузі дослідження ключових моментів розвитку радянського суспільства. Виділено основні здобутки та недоліки у відтворенні історії радянського суспільства початкового періоду Великої Вітчизняної війни науковцями 1960-х років.

Ключові слова: радянське суспільство, Велика Вітчизняна війна, історіографія, соціально-професійні групи, робітники, селяни, інтелігенція.

**СОВЕТСКАЯ ИСТОРИОГРАФИЯ 1960-Х ГОДОВ:
НАЧАЛО НАУЧНОГО ИЗУЧЕНИЯ
СОВЕТСКОГО ОБЩЕСТВА 1941 – 1942 гг.**

Владимир ГУЛА

*заведующий отделом аспирантуры и докторантуры ННИИУВИ,
аспирант кафедры украинской истории и этнополитики ДНУ им. Олесь Гончара*

Аннотация. В статье обобщен вклад ученых СССР в области исследований советского общества начального периода Великой Отечественной войны. Проанализированы методологические подходы, источниковая база указанных исследований. Подробно охарактеризован общественно-политический фон, на котором в 1960-х годах происходило научное становление и дальнейшее расширение исследований о развитии советского общества 1941 – 1942 гг. Дано объяснение факторов, которые обусловили существующие на тот период направления научных разработок в области исследования ключевых моментов развития советского общества. Выделены основные достижения и недостатки при воспроизведении истории советского общества начального периода Великой Отечественной войны учеными 1960-х годов.

Ключевые слова: советское общество, Великая Отечественная война, историография, социально-профессиональные группы, рабочие, крестьяне, интеллигенция.

**SOVIET HISTORIOGRAPHY OF 1960'S: THE BEGINNING OF THE
SOVIET SOCIETY SCIENTIFIC RESEARCH IN 1941 – 1942**

Volodymyr HULA

Head of Postgraduate and Doctoral of NRIUSWH,
postgraduate student of Ukrainian History and Ethnic Policy Department,
Oles Honchar Dnipropetrovsk National University

Annotation. *This article summarizes the achievements of the scientists in the research of the Soviet society of the initial period of the Great Patriotic War. The methodological approaches and the source base of the researches are analyzed. The author examined the socio-political background of the scientific establishment and subsequent extension of the Soviet society development researches in 194's – 1942's. The factors which established the trends of the scientific researches of the key points of the Soviet society development are defined. The main achievements and mistakes in the reconstruction of the original history of the Soviet society during World War II by the scientists of 1960's are examined.*

Key words: *Soviet society, the Great Patriotic War, historiography, social and professional groups, workers, peasants, intelligentsia.*

Дослідження витоків наукового осягнення буття радянського суспільства в початковий період Великої Вітчизняної війни є надзвичайно актуальним з наукової точки зору. Радянські науковці стояли біля витоків дослідження соціальної історії Другої світової війни на Східному фронті. Попри заангажованість висновків та обмеженість джерельної бази, радянські історики 1960-х років з'ясували основні статистичні показники по кожній соціально-професійній групі радянського суспільства 1941 – 1942 рр., дослідили динаміку кількісних змін по кожній з цих груп, показали (в межах тогочасних можливостей дослідника-історика) трудову та соціально-політичну активність населення. Історіографія 1960-х років становить базу багатьох подальших вітчизняних досліджень із зазначеної проблематики.

Мета нашої роботи полягає у визначенні основних напрямків соціо-історичних досліджень в СРСР у 1960-х роках, аналізі досягнень радянської історичної науки в даній царині, а також у поясненні надзвичайної уваги до соціальної історії в СРСР у зазначений період.

Історіографія радянського суспільства 1960-х років досі не виступала окремим предметом наукового вивчення, хоча й зачіпалась у численних історіографічних працях як радянських, так і сучасних українських науковців.

Масштабне розгортання соціоісторичних студій в СРСР відбулося на початку 1960-х років. Підстава для такого наукового прориву – радикальні зміни в політичному житті держави, а також істотне корегування радянської офіційної ідеології. 1956 р. відбувся XX з'їзд КПРС, на якому М. Хрущов виступив із засудженням культу особи Й. Сталіна та зазначив необхідним здійснити реабілітацію несправедливо засуджених партійних функціонерів. Відповідно до цих останніх тез із партійного Олімпу відбулося зміщення акцентів у трактуванні історії Великої Вітчизняної війни. Відтепер особа Й. Сталіна відходить на другий план, навіть піддається стриманій критиці, а на перший висувається колективне партійне керівництво. Така ідеологічна установка відкрила шлях до комплексного дослідження життя та діяльності окремих прошарків радянського суспільства.

Подолання культу особи Й. Сталіна призвело до більш детального висвітлення в історичних працях ролі не окремої особистості, а партії та широких верств суспільства загалом. Таким чином, можна виділити наступний період у рамках радянського етапу історіографії з різноманітних проблем розвитку робітників як соціально-професійної групи, що тривав з середини 1950-х до середини 1980-х років.

Фактором, що вплинув на корекцію інтерпретації радянського соціуму, стали події 1964 р. – зміщення М. Хрущова та згортання лібералізації в радянському культурно-політичному просторі. В царині історичних досліджень це означало відмову від критики Й. Сталіна та збереження й утвердження орієнтації насамперед на партійні документи. Прикметною рисою цього періоду радянської історіографії стало використання спогадів, щоденників окремих осіб, задіяних у промисловому виробництві. Однак здебільшого це були мемуари людей з вищого ешелону радянського промислового світу – директорів заводів, працівників профільних міністерств та ін. Звісно, такі джерела лише підкріплювали інформацію з партійних документів.

Починаючи з 1960-х років, робітники як соціально-професійна група в радянській історіографії стали предметом комплексного дослідження. У праці А. Беякова історіографії цього соціального прошарку присвячена одна з глав [2]. Дослідник виокремлює три основних напрямки, за якими йшло вивчення проблеми: діяльність робітників з перебудови промисловості на військовий лад, соціалістичне змагання й участь робітників у відновленні народного господарства. Автору вдалося відобразити

зрушення, що відбувалися у вивченні теми з часу початку її дослідження до початку 1960-х років. У дисертації М. Євланової предметом дослідження є аналіз історико-партійної літератури, що висвітлює взаємовідносини КППРС та значеної соціально-професійної групи в роки Великої Вітчизняної війни [5].

Велика увага в працях радянських науковців [12, 13] відводиться обґрунтуванню тези про зростання рівня життя робітників у передвоєнні роки. Для цього наводяться цифри з офіційних статистичних звітів, також широко застосовується порівняння з 1913 р. При цьому все робітництво в таких дослідженнях представлено як єдина спільнота, позбавлена соціальних та світоглядних розбіжностей. Основні статистичні дані, що характеризують зростання рівня матеріального забезпечення робітників, брались із підприємств Москви та Московської області. Завуальовано подається також падіння рівня споживання та зростання тривалості робочого дня. Такі кризові для особистого розвитку робітників моменти пояснювались напруженою міжнародною ситуацією та особливостями побудови соціалізму [13, 52]. Звісно, наведені матеріали надто далекі від більш-менш об'єктивної реконструкції буття робітників як соціального прошарку, особливо у світлі сучасної доступної джерельної бази.

До історіографічного аналізу варто підходити з обставин тогочасної науки, звертати увагу на першочергові досягнення дослідників. У цьому аспекті необхідно відзначити докладну розробку організації евакуаційних заходів, понаднормової праці, головним чином статистичних вимірів цих процесів. Багато місця відведено українській території –

Придніпров'ю та Донбасу. Було реконструйовано не тільки виробничу активність робітників, але й участь в оборонних заходах: добровільний вступ до лав Червоної Армії, праця на будівництві фортифікаційних споруд, робота з перепрофілювання підприємств на випуск військової продукції [12, 84 – 106]. Проте у праці відсутній відносний вимір зазначених процесів: конкретні цифри із зазначених аспектів щодо Німеччини та її союзників не наводяться. Також практично не проведений розгляд повсякденного буття робітників у початковий період Великої Вітчизняної війни. Недоліком роботи, як і радянської історіографії загалом, є некритичне ставлення до джерел партійно-державного походження: відомості з них автоматично сприймаються за істину.

Власне, основним дискурсом буття людини в радянських соціоісторичних дослідженнях виступає соціальний, що безпосередньо пов'язується з політичною належністю особи. Такий підхід значно звужує дослідницькі можливості в напрямку пізнання радянського суспільства 1941 – 1942 рр. Адже в такому випадку повністю ігнорується духовно-ментальна сфера людського буття: етнічна, релігійна, національна належність. Важливо також зауважити, що не береться до уваги вікова структура суспільства, хоча опосередковано про це говориться: комсомольська молодь виступає як найбільш лояльний до радянської влади прошарок суспільства. Важливо також було би показати гендерні розбіжності в соціальній стратегії робітництва – жінки зазвичай гостріше сприймають тоталітарну пропаганду та одноосібну авторитарну владу. Принагідно зазначимо, що це завдання в

радянській історіографії було поставлене та розв'язане [4, 10].

Велику увагу радянська історична наука приділяла дослідженню досвіду партійної роботи серед відповідних прошарків населення. Це був прикладний вимір радянської історіографії – вивчення досвіду минулого для покращення політичної роботи в сучасний період. Разом із тим такі праці розкривали партійно-політичну орієнтацію лояльних до влади робітників, а також дії влади на ідеологічному фронті, взаємовпливи цих двох соціальних домінант.

Так, Г. Морехіна одну з глав своєї монографії «Робітничий клас – фронту» повністю присвятила організації масово-політичної роботи на промислових підприємствах, вивченню політичної активності робітників [13, 57 – 83]. Автор свої висновки базує насамперед на даних архівів окремих партійних осередків, докладно висвітлюючи проблему з точки зору влади.

Характеристика робітництва періоду Великої Вітчизняної війни подана в монографії А. Митрофанової «Робітничий клас СРСР в роки Великої Вітчизняної війни», написаній на широкій документальній основі [12, 64 – 84]. Наукову цінність для нашої теми становлять розділи про соціальний портрет радянського робітництва, що дають вихідні дані для організації ідейно-політичної роботи. Автор розглянула особливості агітаційно-пропагандистської діяльності партії серед різних професійних груп (металургів, нафтовиків, лісозаготівників, транспортників) з урахуванням їх спеціальності, національної належності, віку та інших даних, показавши, як посилення ідейно-політичної та культурно-масової роботи на підприємствах сприяло

підвищенню трудової та політичної активності робітників і службовців у боротьбі за забезпечення потреб фронту.

Вагомий внесок у дослідження економічної й соціальної історії українського села періоду війни зробив російський історик Ю. Арутюнян. У його узагальнюючого плану монографії «Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны», підготовленій на основі широкого використання наявного на той час доробку радянської історіографії, документів з центральних партійних, державних і відомчих архівів СРСР, досить ґрунтовно і всебічно проаналізовано питання трудової діяльності селянства й функціонування сільського господарства в роки війни [1]. І хоча в монографії матеріалів, що стосуються України, мало, однак уміщені в ній дані розкривають стан села й сільського господарства республіки в різних аспектах: кількість колгоспів, радгоспів, селянських дворів і сільського населення, його структуру, трудові ресурси й трудовні, хід та результати евакуації на схід матеріально-технічних ресурсів, худоби, селян, кількість виробленої сільгосппродукції.

Серед праць другої половини 1960-х років варто звернути увагу на науковий доробок С. Лаути. У монографії «Колгоспне селянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни» [7], кандидатській дисертації [8] та статтях [9, 34–39] на цю тему автором на основі використання значного фактичного матеріалу з центральних, відомчих та обласних архівів УРСР і РРФСР, численних статистичних збірників і довідників, літературних джерел, матеріалів періодичної радянської та зарубіжної преси, що містили характеристику різних

сторін досліджуваної проблеми, а також записів спогадів спеціалістів сільського господарства України в історико-економічному аспекті розглядаються участь колгоспного селянства республіки у Великій Вітчизняній війні, його допомога фронту (щоправда, лише з позитивної сторони й уникаючи наявних проблем у їхньому розвитку та функціонуванні).

На початку Великої Вітчизняної війни інтелігенція УРСР являла собою соціально-професійну групу, що динамічно розвивалася в напрямку стрімкого кількісного зростання. Тоталітарна держава потребувала численного апарату для власної легітимізації у свідомості населення. Іншим її завданням, що є продовженням попереднього, була боротьба проти ворожих ідеологічних течій. Крім того, радянська інтелігенція виконувала також традиційні функції прошарку населення, що займається розумовою працею: забезпечення науково-технічного прогресу держави. Отже, враховуючи сказане вище, наукове соціоісторичне дослідження інтелігенції як складової частини радянського суспільства в початковий період війни з Німеччиною та її союзниками вкрай необхідне для вірної інтерпретації перебігу військових подій, а також ситуації в самому СРСР: насамперед у сфері зміщення акцентів офіційної пропаганди в площину державно-цивілізаційну. Історіографічне осмислення доробку науковців з даної теми є запорукою її подальшої успішної розробки, становить засадничу базу майбутніх досліджень.

У 1960-х роках з'являються перші узагальнюючі праці з історії радянської інтелігенції [11]. Зазначені дослідження відрізняються комплексним підходом до аналізу радянської інтелігенції періоду

війни як окремого феномену. Аналізуються питання змін у складі інтелігенції, підготовки висококваліфікованих кадрів, умов життя представників інтелектуальної праці в роки Великої Вітчизняної війни. Проте загальним їх недоліком є подання фактичного матеріалу без урахування національної специфіки окремих союзних республік. До того ж джерельною базою цих праць виступають насамперед партійні архіви, що спрямовує інтерпретацію процесів під наперед задану теорію. Серед інших доцільно виділити монографію А. Бондаря і Ю. Курносова, у якій автори вперше виділили основні шляхи формування радянської інтелігенції [6].

У даний період з'являються праці, в яких подається узагальнена характеристика діяльності інтелігенції загалом та окремих її категорій зокрема під час війни. Найбільшого висвітлення у радянських істориків отримала діяльність науково-педагогічної інтелігенції.

Важливе місце в соціоісторичних студіях 1960-х років в СРСР відводилось історико-партійній літературі [3]. ВКП(б) на початок Великої Вітчизняної війни була найбільшим політичним об'єднанням у Радянському Союзі, де представлені усі соціо професійні групи населення. Відповідно дослідження діяльності партійних осередків у певному регіоні в початковий період війни дає можливість виявити ті проблеми та нагальні завдання, що постали там перед державою та окремими групами населення. На сьогодні вітчизняна історична наука здебільшого ігнорує або піддає розгромній критиці доробок радянських партійних істориків, що, на нашу думку, є не зовсім обґрунтованим. Окрім уже зазначених вище переваг у пізнанні

буття радянського суспільства початкового періоду Великої Вітчизняної війни, історико-партійна література досить повно відображає зміни ідеологічної політики правлячої партії, що відповідним чином відбивається й на суспільних настроях.

У центрі уваги радянської історичної науки зазначеного періоду знаходились соціально-професійні групи суспільства (за радянською термінологією – класи). При цьому структура суспільства визначалась спрощено, ніяких згадок про наявність елітарних груп всередині радянського суспільства не було. Пояснюється це багатьма чинниками як внутрішньої, так і зовнішньої політики радянської держави 1960-х років: програма КПРС, прийнята 1962 р., передбачала перехід до комунізму в недалекому майбутньому; в той же час югославський партійно-державний діяч та дисидент М. Джилас розпочав роботу над дослідженням парт-апарату як окремого класу суспільства, що завдавало величезного удару по іміджу Радянського Союзу як країни соціальної справедливості.

Паралельно з цими процесами в СРСР на всіх рівнях проводилась де-сталінізація, що в сфері історичної науки означало відмову від апологетики ролі Й. Сталіна в подіях війни та висунення на перший план ролі партії як колективного органу управління державою в умовах війни. Відповідно це означало й визнання за всіма верствами радянського суспільства ролі у здобутті перемоги.

Зангажованість історичної науки в СРСР унеможливила аналогічний до загальноєвропейського антропологічний поворот в історичних дослідженнях, хоча підвалини його й були закладені радянськими науковцями 1960-х років.

Основним досягненням для соціальної історії Великої Вітчизняної війни стало узагальнення основного статистичного матеріалу про кожну із соціально-професійних груп суспільства, а також встановлення динаміки змін основних їх характеристик. Цей потужний фактичний матеріал став підґрунтям для дослідження соціальної історії Великої Вітчизняної війни у вітчизняній історіографії.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арутюнян Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны / Ю. В. Арутюнян. – Изд. 2-е, доп. – М.: Наука, 1970. – 466 с.
2. Беляков А. П. Историография трудового подвига советского рабочего класса в период Великой Отечественной войны: некоторые пробл. истории сов. об-ва (историография) / А. П. Беляков. – М.: Наука, 1964. – 135 с.
3. Буцько Н. А., Кириченко С. Н. Военно-организаторська діяльність КП України в перші роки Великої Вітчизняної війни. – К.: Політвидав України, 1969. – 130 с.
4. Галаган В. Я. Ратный подвиг женщин в годы Великой Отечественной войны / В. Я. Галаган. – К.: Вища школа, 1986. – 319 с.
5. Евланова М. Н. Рабочий класс СССР периода Великой Отечественной войны в историко-партийной историографии: автореф. диссерт. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / М. Н. Евланова. – М.: Моск. ин-т нар. хоз-ва им. Г. В. Плеханова. – 28 с.
6. Курносоев Ю. О., Бондар А. Г. У навчанні та праці: підготовка кадрів інтелігенції в Українській РСР / Ю. О. Курносоев, А. Г. Бондар. – К.: Наукова думка, 1964. – 343 с.
7. Лаута С. П. Колхозное крестьянство Радянської України в роки Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 208 с.
8. Лаута С. П. Колхозное крестьянство Советской Украины в период Великой Отечественной войны: дис. ... канд. ист. наук / С. П. Лаута. – К., 1951. – 208 с.

9. Лаута С. П. Сільське господарство Української РСР на службі фронту в перший рік Великої Вітчизняної війни / С. П. Лаута // Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: республіканський міжвідомчий збірник. – К., 1976. – Вип. 10. – С. 34 – 39.

10. Лункин Г. М. Боевой и трудовой подвиг советских женщин в героической эпопее Одессы: автореф. диссерт. на соиск. учен. степ. канд. ист. наук / Г. М. Лункин. – К., 1976. – 34 с.

11. Максакова Л. В. В рядах воюющего народа / Л. В. Максакова. – М.: Мысль, 1965. – 310 с.; Из истории советской интеллигенции. – М.: Мысль, 1966. – 223 с.

12. Митрофанова А. В. Рабочий класс СССР в начальный период Великой Отечественной войны / А. В. Митрофанова. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1960. – 486 с.

13. Морехина Г. Г. Рабочий класс фронта / Г. Г. Морехина. – М.: Изд-во соц.-эконом. лит-ры, 1962. – 479 с.

REFERENCES

1. Arutyunyan Yu. V. Sovetskoe krestyanstvo v gody Velikoy Otechestvennoy voyny / Yu. V. Arutyunyan. – Izd. 2-e, dop. – M.: Nauka, 1970. – 466 s.
2. Belyakov A. P. Istoriografiya trudovogo podviga sovetskogo rabocheho klassa v period Velikoy Otechestvennoy voyny: nekotorye probl. istorii sov. ob-va (istoriografiya) / A. P. Belyakov. – M.: Nauka, 1964. – 135 s.
3. Butsko N.A., Kyrychenko S.N. Voienno-organizatorska diialnist KP Ukrainy v pershi roky Velykoi Vitchyznianoï viiny. – K.: Polityvdav Ykrainy, 1969. – 130 s.
4. Galagan V. Ya. Ratnyy podvig zhenshchin v gody Velikoy Otechestvennoy voyny / V. Ya. Galagan. – K.: Vishcha shkola, 1986. – 319 s.
5. Evlanova M. N. Rabochiy klass SSSR perioda Velikoy Otechestvennoy voyny v istoriko-partiynoy istoriografii: avtoref. dissert. na soisk. uchen. step. kand. ist. nauk / M. N. Evlanova. – M.: Mosk. in-t nar. khoz-va im. G. V. Plekhanova. – 28 s.

6. Kurnosov Yu.O, Bondar A.H. U navchanni ta pratsi: pidhotovka kadriv intelihentsii v Ukrainskii RSR / Yu.O. Kurnosov, A.H. Bondar. – K.: Naukova dumka, 1964. – 343 s.
7. Lauts S.P. Kolhospne selianstvo Radianskoi Ukrainy v roky Velykoi Vitchyznianoï viiny / S. P. Lauts. – K.: Vyd-vo Kyiv. un-tu, 1965. – 208 s.;
8. Lauts S. P. Kolkhoznoe krestyanstvo Sovetskoï Ukrainy v period Velikoy Otechestvennoï voyny: dis. kand. ist. nauk / S. Lauts. – K., 1951. – 208 s.
9. Lauts S. P. Silske hospodarstvo Ukrainskoi RSR na sluzhbi frontu v pershyi rik Velykoi Vitchyznianoï viiny / S. P. Lauts // Istoriiia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainskoi RSR. Respublikanskyi mizhvidomchyi zbirnyk. – K., 1976. – Vyp. 10. – S. 34–39.
10. Lunkin G. M. Boevoy i trudovoy podvig sovetskikh zhenshchin v geroicheskoy epopee Odessy: avtoref. dissert. na soisk. uchen. step. kand. ist. nauk / G. M. Lunkin. – K., 1976. – 34 s.
11. Maksakova L. V. V ryadakh voyuyushchego naroda/ L. V. Maksakova. – M.: Mysl, 1965. – 310 s.; Iz istorii sovetskoy intelligentsii. – M.: Mysl, 1966. – 223 s.
12. Mitrofanova A. V. Rabochiy klass SSSR v nachalnyy period Velikoy Otechestvennoï voyny / A. V. Mitrofanova. – M.: Izd-vo Akad. nauk SSSR, 1960. – 486 s.
13. Morekhina G. G. Rabochiy klass frontu / G. G. Morekhina. – M.: Izd-vo sots-ekonom. litry, 1962. – 479 s.

V. Hula

*Soviet Historiography of 1960's:
the Beginning of the Soviet Society Scientific Research in 1941 – 1942*

Abstract

The studies of the Soviet society of the initial period of the Great Patriotic War emerge full blown nowadays. For the future development of such researches it is necessary to generalize the experience of the predecessors and to emphasize the achievements and mistakes of the previous generations of historians.

The article is devoted to one of the periods of the historiography of the Soviet society of 1941's – 1942's. Exactly the scientific study of the Soviet society of the early 1940's was established in the USSR in 1960's. This owes to the process of de-Stalinization which had covered all the spheres of social life. The approach to the interpretation of the sources of winning the Great Patriotic War has been changed. Instead of aggrandizement of Stalin's personal role in getting the victory in 1940's – 1950's the centre stage took all the Soviet society which rallied round the CPSU (b).

The socio-professional groups of the society (in Soviet terminology – classes) were in the focus of attention of the Soviet historiography of the time. The structure of the society was defined more simply and there were no mention of elite groups within the Soviet society. This is due to many factors both internal and foreign policy of the Soviet state in 1960's.

The generalization of the basic statistical material about each of the socio-professional groups and establishment of the time history of their characteristics appear as the main achievement of the social history of the Great Patriotic War. These powerful facts became the foundation for the study of the social history of the Great Patriotic War in the Soviet historiography.